

Boris Vezjak
**FILOZOFIJA
V SFERI
POLITIČNEGA:
O SPROŠČENOSTI
KOT FILOZOFSKI
PODLAGI
NEKEGA
IDEOLOGEMA**

STR. OD-DO

BORIS VEZJAK
UNIVERZA V MARIBORU
PEDAGOŠKA FAKULTETA
ODDELEK ZA FILOZOFIJO
KOROŠKA 160
SI-2000 MARIBOR

::POVZETEK

V SLOVENIJI IZKUŠAMO ZANIMIVO kombinacijo učinkovanja filozofskih konceptov na politične razmere. Sproščena Slovenija, vodilni ideologem nove politične oblasti po letu 2004, razkriva imanentno filozofske korenine. Ko so novorevijaški intelektualci na sledi zbornika Sproščena Slovenija podprli desno politično opcijo skozi Zbor za republiko, so ji ponudili filozofski program sproščenosti, ki korenini v Heideggrovem konceptu Gelassenheit in ki je natančen prevod zanjo. Razvojnoprogramske konture in nato še čisto konkretne gospodarske in politične vsebine aktualne oblasti so kasneje preplavile oblike "sproščenosti", ki pa bolj ali manj odstopajo od izvirne heideggerjanske rabe in predstavljajo možnost zanimive primerjave stika filozofema z realnostjo oziroma načini njegove udejanjitve. Sta politični program in vizija oblasti, ki ju v Sloveniji živimo, ker smo zanju volili, po svojem izvoru filozofska? Ima prav Alain Badiou, ko pravi, da teorija o dobri državi, o legitimnem režimu, o dobrem in zlu v redu skupnosti, o demokraciji in diktaturi zadeva politiko le prek ovinka političnega, skozi neogibno porajanje "fiktivnega filozofema"? In končno: je Sproščena Slovenija dober primer za odpoved lamentaciji o tem, da lahko filozofi le mislijo politiko, ne morejo pa je realno kreirati?

Ključne besede: filozofija, sproščenost, Gelassenheit, slovenska politika, Heidegger

Abstract**PHILOSOPHY WITHIN THE POLITICAL: ON RELEASEMENT AS THE PHILOSOPHICAL BASIS OF A CERTAIN IDEOLOGEME**

In Slovenia we are experiencing an interesting combination of the impact of philosophical concepts on concrete political circumstances. The "relaxed Slovenia", the main ideologem of new political government from the elections in 2004, hides in itself prominently philosophical roots. After the support of right political option by intellectuals around Nova revija and the so-called Zbor za republiko, it was the philosophical program of "relaxedness" or releasment, which was delivered to the politicians for their usage. "Relaxedness" is basically taken from Heidegger and is a Slovenian translation of his concept of Gelassenheit. What followed was that purely economic, educational, political and other issues started to be explained to us as something which has to be formed by "relaxedness": economy, education, media et cetera, were supposed to achieve relaxedness (or Releasement). Such very

general and imperative usage of the philosophical concept of Gelassenheit is here obviously essentially transformed and shows as an interesting contact between a philosopheme and (political) reality. It also opens an old discussion about the role of the philosophers in the political arena, which goes back to Plato. Are we allowed to claim that a part of philosophy in Slovenia is somehow not only thinking politics, but also creating it?

Key words: philosophy, relaxedness, Gelassenheit, Slovenian politics, Heidegger

Kako torej? Je umestna trditev, da se zlo v polisih ne bo končalo prej, dokler ne bodo v njih vladali filozofi, glede katerih se strinjamo, da so za polise neuporabni?

Platon

∴I

Sproščенost je geslo slovenskega političnega trenutka. Bilo je volilno geslo na državnozbornih volitvah leta 2004 in še zmerom, tudi tri leta kasneje, ohranja status pomembnega gibala in kriterija za oceno družbenih ali političnih dogodkov in okoliščin. Okoli jasnosti pomena pojma pa se napletajo številne dileme. Od kod prihaja zahteva po sproščенosti, zakaj je uspešna ali neuspešna? Kaj se z njo hoče? Je volilni slogan, politični koncept, ideologem, filozofem? V pričujočem besedilu sledim tej zahtevi z drugega vidika skozi vprašanje po vzniku, izvoru sproščенosti. Kaj ima ta opraviti s filozofijo in kaj filozofija s politikom? Veliko. Navzlic vsenavzočnosti tega označevalca je ostalo zakrito, da gre za imanentno filozofski koncept, ki se je na ne dovolj jasno prepoznavne in razkrite načine prebil v sfero javnopolitičnega. Ko govorimo o sproščенosti, pozabljamo, da je to geslo Nove revije, ki preko svojega zbornika Sproščena Slovenija posodila ime in slogan neki politični opciji na omenjenih državnozbornih volitvah in da smemo v njej detektirati določeno idejno, svetonazorsko in filozofsko hotenje. In to ni bilo vse: sproščенost je postala nič manj kot del političnega programa slovenske vladajoče koalicije. Njegov nastanek in raba torej terjata pregled in premislek o tem, na kakšen način se je lahko intelektualno konceptualno orodje tako zelo ujelo s politično prakso in kakšno medsebojno učinkovanje je povzročilo.

Gesla o sproščенih Slovencih in sproščeni Sloveniji, ki so se prebila v vsakodnevni miselni horizont državljana, spremlja nenavadna okoliščina, ki je v tem, da jemljejo za svoj izvor filozofski koncept. Sproščенost je natanko slovenski izbrani prevod za Heideggrov pojem *Gelassenheit*. Samo dejstvo, da je v sredo

parlamentarne demokracije neke politične sfere postavljen imanentno filozofski pojem kot izhodišče politične akcije, je fascinantno po sebi. Ne le zato, ker njeni politični artikulatorji tega očitno ne vedo, temveč predvsem prikrite, stare platonistične ideje o tem, kakšen status naj si filozofija in njeno mišljenje v sferi političnega sploh zasluži. V tem kratkem prispevku se zato ukvarjam s pojmom sproščenosti in njegovimi učinkovanji na aktualen politični prostor. Predvsem me zanima filozofska vsebina pojma in njena prikladnost za politično rabo, ki je nase prevzela in posrkala sestavine ideologema. Vladajoča politična skupina je tako rekoč za svoje idejno izhodišče prevzela nekakšno filozofsko idejo ali ideologijo. Kaj je z njo hotela in kaj je zares prevzela?

::II

Zavrtno zgodovinsko časovnico za dve leti nazaj in si v kratkem oglejmo nekaj utrinkov "sproščenosti".¹ Da je geslo o sproščeni Sloveniji postalo del vsakodnevne jezikovne rabe pri desnih slovenskih politikih, se gotovo skriva v osnovni sintagmi, prevzeti po naslovu zbornika "Sproščena Slovenija – obračun za prihodnost" (Nova revija, 1999), v katerem so novorevijaški razumniki poskušali "obračunati" s finančnim, medijskim, ekonomskim in predvsem ideološkom monopolom LDS in komunistične kontinuitete. Ob tej programski zbirki člankov, ki je postala nekakšen manifest "pomladnikov", sta tu še apel "Ura evropske resnice za Slovenijo" in kasnejša pobuda "Nekaj je treba storiti". Verbalizmi o sproščanju Slovenije so dosegli svoj vrhunec, ko so isti razumniki ob podpori treh strank, SDS, NSI in SLS, na ljubljanskem Kongresnem trgu 25. septembra 2004 organizirali svoje predvolilni shod, le teden pred volitvami, pod sloganom "Za sproščeno Slovenijo". Pred tem so javnost prepričevali o nujnosti politične preobrazbe Slovenije, ki se je znašla v grabežljivih rokah koruptivne LDS oblasti in vulgoliberalizma, na treh zaporednih srečanjih: v Ljubljani, Mariboru in Kopru. In kako se je rojeval takšen novi filozofsko-ideološki koncept za politično rabo ter kaj naj bi sploh pomenil?

Če bi analizirali heterogene rabe in aplikacije sproščenosti, še zlasti v predvolilnem obdobju leta 2004, bi po programski zamisli nove politične opcije "sproščenost" lahko pripisali zelo raznorodnim področjem ravnanj: tu je sproščenost v izražanju in v komunikaciji, sproščenost v šolstvu, gospodarstvu in medijih, sproščenost v zunanji politiki (kako je ta videti, smo s pomočjo Rupla pojasnili na začetku), sproščenost v obnašanju in sproščenost kot spravno ravnanje. Beseda je postala vsenavzoči označevalec, for-all-occasions krilatica in pojasnilo. Če je najprej imela volilni naboj, je kasneje zadobila konture

¹Za podrobnejši pregled "geneze" besede in njenih konceptualizacij v okviru Nove revije glej Vezjak 2005.

programskih obljub. Da bi jo razumeli, si v nekaj kratkih utrinkih oglejmo nekaj njenih uporabe, ki so edino, kar zaenkrat imamo. Zadržimo se najprej na omenjenem zborovanju 25. septembra. Na njem je prvak nsi Andrej Bajuk spregovoril o tem, da bodo sprostili zadušene energije in ustvarili sproščeno Slovenijo, svobodno in pošteno družbo, pravno in socialno pravično državo, v kateri bodo vsi enaki pred zakonom. Sedanji in bivši zunanji minister Dimitrij Rupel je svoja premišljevanja nizal po heglovski, v znamenitih triadah. Imamo tri povezane stranke, tri težave s Hrvaško, ki širi tri neresnične domneve, pri zunanji politiki potrebujemo tri odlike: izvirnost, kulturnost in moralnost. Slovenija bo zmagovita s tremi pogoji: če bo združena, samozavestna in sproščena.²

Le kakšen dan kasneje, 28. septembra 2004, je predsednik SDS Janez Janša na prireditvi ob koncu volilne kampanje nagovoril tuje goste, kandidate, člane stranke in njene simpatizerje. Z obljubami LDS je tako kot z loterijo, se je glasila metafora. "To je res Slovenija express", je sočno zaključil in med zahteve postavil "dobro in sproščeno šolo, ki bo mlade učila in vzgajala za življenje, ter modernizacijo šolstva, ki mora čimprej iz zatohle Gabrove sence na evropsko sonce." Te svoje ugotovitve je ponovil kot mandatar na predstavitvenem govoru mesec in pol kasneje, ko je napovedal tudi spremembe v šolskem sistemu: "Šola mora biti odlična, a tudi sproščena, kjer učenci ne bodo le posode za shranjevanje informacij in podatkov, ampak dejavni udeleženci, ki jim šola omogoča razumevanje, uporabo in osmišljanje pridobljenega znanja."³

Rabe "sproščenosti" so v mesecih pred volitvami postale nepregledne in verjetno prekašale običajne kontekste duhovnih vaj in sprostitvenih tehnik. Dr. Dimitrij Rupel in dr. Spomenka Hribar sta besedo uporabila največkrat. Prvi je po tistem, ko mu je Anton Rop, tedanji predsednik vlade, "obljubil" odstavitev, v intervjuju kritiziral vladavino LDS: "Liberalne stranke niso le sredinske, ampak spodbujajo sproščeno gospodarsko življenje, iniciativnost posameznika, tržno gospodarstvo, predvsem pa odprto družbo."⁴ Na istem mestu uporabi ta ideologem še nekajkrat, recimo: "Potem ko Drnovška ni bilo več na čelu stranke, sem večkrat poskušal vplivati na to, da bi mi vendarle ohranili sproščen odnos do drugih strank ... Prizadeval sem si za bolj sproščeno razpoloženje med nami in ljudsko stranko in tudi med nami in Janšo ... Ta rezultat je bil dejansko posledica izredno sproščene, konstruktivne in kooperativne klime v stranki takrat, ko smo bili v opoziciji ... Imam upanje, da bo Zbor za republiko platforma, ki bo omogočila pretok informacij in

²Primerjaj zapis v *Delu*, 27. 9. 2004.

³*Delo*, 10. 11. 2004.

⁴*Delo*, 3. 7. 2004.

sproščeno razpravo ... Ni namreč prostora za sproščeno komunikacijo. Tudi zaradi tega je prišlo do Zbora za republiko.”

Beseda potemtakem Ruplu pomeni sproščeno gospodarstvo, odprtost družbe, poseben vidik komunikacije med strankami ali ljudmi, politično strankarsko “klimo”, odprtost neke razprave. Spomenka Hribar v intervjuju le dva tedna kasneje prevzame terminologijo oziroma jo nadaljuje. Če je Rupel označevalec uporabil sedemkrat, ga sama šestkrat: “Po mojem bi morali najzaslužnejši osvoboditelji in osamosvojitelji čim prej v pokoj. Bili bi najcenejši za državo (ker ne bi delali “napak”) in dobro bi bilo za splošno počutje, za sproščenost ljudi.⁵ Pomenske konotacije so pri njej podobne: “Gre za sproščen odnos do preteklosti, za odnos, ki vidi obe strani. In ju skuša najprej razumeti. Zgodovina ni le tisto, kar se je zgodilo; zgodovina je tudi naš odnos do preteklega.” Ali pa: “Preteklost je kar naprej tu in kot travma nas bo mučila tako dolgo, dokler ne bomo z njo opravili z vsem spoštovanjem in ne bomo do nje vzpostavili sproščenega in jasnega moralnega odnosa ... Da bi vedno, z vsako novo politično opcijo na oblasti, začenjali znova, s točke nič, namesto da bi dograjevali življenje in medsebojne odnose v smeri vse večje odprtosti, sproščenosti ... Dokler odnos do preteklosti ni sproščen (brez sovražnosti), tudi ni sproščene prihodnosti ... V bistvu je klerikalizem nesproščen, nesvoboden odnos.”

Hribarjeva torej rabo besede nekoliko razširila: zanjo je ob naštetih tu še vidik moralnega odnosa, pristnega, tj. pravnega odnosa do preteklosti in ime za klerikalno “zadrto”. K tem se pridružujeta še rabi, ki definirata sproščenost kot vidik odprtosti za Evropo in zavezanost prihodnosti, pa tudi strpnosti, zmernosti in državotvornosti, o čemer je spregovoril Rupel takoj po napovedi odstavitve: “Želel bi si, da bi se malo oddaljili od te preteklosti in da bi šli dejansko v bolj sproščeno prihodnost, ki je značilna za druge evropske države. Priključujem se tisti slovenski politiki, ki je državotvorna, ki je državniško modra, ki je zmerna, ki je strpna, ki želi ustvarjati prostor sproščenega pogovora – dialoga in ki želi predvsem, da bi bila tudi njena ekonomija primerno sproščena.”⁶

Med tistimi intelektualci, ki so se leta 2004 še posebej angažirali za zmago na državnozborskih volitvah, je v prvi vrsti treba omeniti dr. Petra Jambreka. Na vprašanje, kako sproščena je Slovenija po zmagi na volitvah, je novembra lani povedal, da so volitve prinesle “trenutek sprostivne”, a ne za poražence – ti so dočakali “trenutek streznitve”, oziroma “vsekakor nekaj, kar je, psihološko

⁵*Delo*, 17. 7. 2004.

⁶*Mladina*, 5. 7. 2004.

gledano, obratno od sproščenosti”.⁷ O prihodnosti “nove” Slovenije ni bil preveč določen: “Sprostiti Slovenijo je pač prispodoba in lahko jo napolnjuje cela vrsta prizadevanj vlade in najrazličnejših institucij. Pravzaprav je to program, ki se je šele začel, s tem ko so tiste stranke, ki so sodelovale znotraj Zbora za republiko, na volitvah uspele. Osebno to štejem bolj za začetek daljšega procesa sproščanja na različnejših področjih od šolstva do gospodarstva, političnega in kulturnega življenja. Podan je prvi pogoj.”

Po vzpostavitvi nove, Janševe vlade, se evforija okoli nove terminologije ni podela. Konec lanskega leta jo je prevzel tedanji predsednik državnega zbora Feri Horvat iz ZLSD, ki je na odprtju spomenika komunističnim žrtvam na Teharjah spodbujal: “Poskusimo, potrudimo se, da bi zaživel drugače, bolj sproščeno in strpno.” Evropski poslanec Alojz Peterle je nedavno tega upal takole: “Želel bi si, da bi se vsak naš politik na evropski ravni počutil sproščenega in gotovega, da bi iz slovenskih izhodišč deloval v okviru evropskega “mi”.”⁸

Kot kaže, se je za neposvečene nova konceptualna pridobitev sinonimizirala s splošno retoriko strpnosti, odprtosti in dialoga, za katero so se skrili snovalci prevzema oblasti v Zboru za republiko. Postala je modni politični slogan in menda celo vsebina. Gotovo lahko hitro ugotovimo, da so nekatere zgornje rabe so trivialne, predvsem pri Ruplu. Nekatere so specifične in razumejejo “sproščenost” kot vidika odpiranja in strpnosti.

Zato se znova vrnimo k vprašanju fuzije med politično rabo sproščenosti in njeno filozofsko rabo. Rabe sproščenosti, ki smo jih omenjali doslej, vztrajno zamolčujejo svoje poreklo nastanka. Sproščanje je namreč izvorno filozofski koncept v opciji intelektualne desnice okoli Nove revije, ki je zapopadel tudi drugačno funkcijo filozofije v slovenski družbi “zlate dobe”, kolikor izvira pri nemškem filozofu Heideggru in je bil serviran slovenski družbi v nekem čisto filozofskem kontekstu. Na tem mestu se ne bomo mogli poglobiti v razlike med izvornim Heideggrovim pojmovanjem in njegovo nadgradnjo za politične potrebe mobilizacije ljudi in razlage stanja v družbi, kulturi, medijih, ekonomiji. V nadaljevanju pogledimo v kratkem, kako je pojem sproščenosti kot *Gelassenheit* artikuliran pri Heideggru, kakšne so razlike med izvornim filozofskim pojmovanjem in domačimi pojmovanji ter kakšne bi utegnile biti filozofske aplikacije sproščenosti v slovenski prostor ob predpostavki, da je s tem povezana posebna vloga filozofov v njem.

⁷Delo, 6. II. 2004.

⁸Delo, 19. I. 2005.

III

Alain Badiou pravi, da teorija o dobri državi, o legitimnem režimu, o dobrem in zlu v redu skupnosti, o demokraciji in diktaturi zadeva politiko le prek ovinka političnega, se pravi v neogibnem porajanju „fiktivnega filozofema“.⁹ Eden od razlogov, zakaj sproščenost ni bolje artikulirana, temveč ostaja forsirana v obliki prevzemanja idejnega koncepta, za katerega pa nihče natančno ne ve, kaj naj bi pomenil, leži morebiti prav v njeni poprejšnji, „že“ artikuliranosti. Sproščenost se je prebijala v družbeni prostor kot koncept, ki so ga prevzeli slovenski heidegerjanci in ga začeli uporabljati v svojih filozofskih prevodih in člankih, pa tudi širše, v malodane kontekstu vsakdana. V nekem smislu je krog intelektualcev Nove revije podprl desno politično opcijo prav skozi sproščenost kot nekakšen filozofski manifest, ne da bi ji razložili, kakšne korenine ali konsekvence ima. Imamo torej dve možni razlagi: sproščenost je del na ta koncept oprte ideologije in slednja po sebi zahteva tak mehanizem: spontano početi nekaj, kar se umika razumevanju ali vsaj govoriti o sproščenosti, pa ne ponuditi razumevanja, kaj je in od kod izvira njena raba. Po drugi idejni tvorci pravzaprav vedo, kaj pomeni sproščenost, vendar ne omenjajo pravega avtorja; ta je zadobila svoje posnemovalne imitatorje v politiki, s tem pa se odmaknila od izvornih korenin. Slovenski prevod za *Gelassenheit*, ki ga je znotraj svojega težko razumljivega filozofskega diskurza zakoličil Heidegger, je namreč prešel v izvorno ime zbornika „Sproščena Slovenija“, ime zborovanja pred volitvami in sploh vse, kar smo doslej o njej povedali. Vprašanje je, v kakšnem smislu je bil sam zbornik (po analogiji na znamenito 57. številko) že mišljen kot program za volitve.

Krog razumnikov Nove revije se je proti koncu 80. let profiliral kot ena pomembna politična interpretativna subjektiveta z nespornimi zaslugami v procesih razpada Jugoslavije, osamosvojitve Slovenije in oblikovanja političnih temeljev sedanje države. V tem smislu so avtorji, kot so Tine Hribar, Ivan Urbančič, France Bučar in Peter Jambrek močno vplivali na razumevanje političnih razmer in gibanj v Sloveniji, sodelovali so pri pisanju majniške deklaracije, slovenski osamosvojitvi in vzpostavitvi parlamentarne demokracije, pomagali pri pisanju prve ustave in oblikovanju prve, Demosove vlade.¹⁰ Razpad Demosa je vodil do političnega prevzema Liberalne demokracije, s katerim si politična desnica in novorevijaški krog nista bila blizu. Podpora

⁹Primerjaj Badiou, 2004: 15.

¹⁰“Glavnina snovanja in izvedbe osamosvojitve RS je bila stvar Demosove vlade oz. nastajajoče desnice, zato se je v poosamosvojitvenem času uveljavila teza, da je samostojna Slovenija predvsem izdelek ali rezultat prizadevanj novorevijaškega kroga,” ugotavljata Gorazd Kovačič in Tonči Kuzmanič 2004.

desnici na državnozbornskih volitvah je bila v zraku, LDS je bila obtožena kriptokomunizma in s strani Hribarja še „vulgoliberalizma“, s čimer je bil dan povod za miselni in idejni duel dveh filozofov: Hribarja kot ideologa desnice iz kroga Nove revije ter Slavoj Žižka kot nesojenega ideologa levece oz. LDS.¹¹ Razlika med vplivom na prejšnjo slovensko oblast in tisto iz leta 2004 je v tem, da je ob temeljnih političnih premislekih, predvsem o vlogi države, nacije in samostojnosti, v drugo ta postala bolj ekskluzivno pomešana s trdo filozofsko mislijo. Če je Urbančičeva politična vizija slovenstva vselej podprta s koncepcijami moči, predvsem nietschejanske volje do moči, kot tudi Heideggrovim eksistencializmom, je Hribar s preostalimi filozofi iz svojega kroga svoj navdih bolj črpal iz eksistencialne hermenevtike in ontologije.

Prvotne rabe sproščenosti v zborniku „Sproščena Slovenija“ so redke in sploh ne upravičujejo njegovega imena. Kot pripominja Hribar, je bilo njegovo besedilo z naslovom Re-vizija iz zbornika zavrženo in kasneje neobjavljeno, vendar je kot fotokopirano začelo krožiti, tako da je Janez Janša z njim in s tremi scenariji iz sklepnega dela razprave čez nekaj dni polemiziral na slovenski televiziji.¹² Zbornik nosi naslov “Obračun za prihodnost” in pravemu naslovu ustreza le “odlična razprava Deana Komela”, je kritičen Hribar.¹³ Peter Jambrek se v svojem uvodnem esejju vendarle trudi omeniti sproščenost: spregovori o tem, da pri nas “svoboda tiska in veroizpovedi sama zase ne ukinja starih idejnih monopolov niti ne sprošča duhovne otrplosti, ki je posledica dolgotrajnega strahu pred totalno oblastjo.”¹⁴ Ali pa: “Namesto duhovne prostosti, avtonomije in ustvarjalnosti uvajajo pristojni državni organi v univerzo, šolstvo in kulturo načeli birokratske discipline in hierarhije.”¹⁵ Vsemogočna in povsod navzoča država je med “glavnimi ovirami razvoja in sproščanja ustvarjalnih podjetniških pobud”, potrebna pa je tudi “notranja sproščenost” in “vsestranska sprostitev ustvarjalnih pobud in energij”.¹⁶

Filozofska anamneza stanja v Sloveniji po Komelu je, da pri nas vlada za-

¹¹O liberalnosti LDS, v katero je bil zasajen dvom z “vulgoliberalizmom”, kot je to prebral Žižek, glej zapisa Bernarda Nežmaha, “Filozofija dveh stolov”, *Mladina*, 28. 6. 2004. Glej še Žižkovo reakcijo na Hribarjev napad: Slavoj Žižek, “Izpoved vulgoliberalca”, *Delo*, 3. 7. 2004. Hribar pojasnjuje spremeno ene besede v drugo takole: “Simptomatično je, da so nekateri besedo “vulgoliberalizem” takoj zaslislali kot “vulgoliberalizem” in se od tako zaslislane besede nikakor ne morejo ločiti. Nenevadno, toda v skladu s spolno zavrtostjo sicer “liberalnih”, feminističnih Slovencev je, da je ta prisluh najprej obvladal prav novinarko: novinarko, ki je o Zboru za republiko poročala v Dnevniku.” Primerjaj Hribar, 2004:641.

¹²Hribar, 2004: 143. Zaradi takšnega postopanja je Hribar protestno izstopil iz izdajateljskega sveta Ampaka in uredništva Nove revije, kot pojasnjuje sam. Primerjaj še str. 223.

¹³“Večina prispevkov pa ustreza Obračunu, podnaslovu, ki je v očitnem nasprotju z naslovom”, je kritičen Hribar. Iz tega razloga so stališča v zborniku povsem dispartna, dodaja.

¹⁴Zbornik *Sproščena Slovenija*, str. 16.

¹⁵Prav tam, str. 20.

¹⁶Prav tam, str. 21 in 24.

skrbljenost namesto bivanjske sproščenosti: "Slovenci smo se po osamosvojitvi in pravzaprav že med njo zatopili v stanje nekakšne vsesplošne zaskrbljenosti, ki je postala prevladujoči bivanjski odraz in izraz ter zavira vsako bivanjsko sproščenost."¹⁷ Ta je na Slovenskem "postala splošni komunikacijski vzorec, ki nam ga, surovega ali zavitega, dan za dnem servirajo iz medijskih laboratorijev."¹⁸ Bivanjska razpoloženost, ki se razširja vse do novinarjev, odseva v glasu napovedovalcev:

"Zaskrbljenost lahko začutimo že v glasu napovedovalcev, komentatorjev in novinarjev, tudi če se izrecno ne trudijo povedati česa zaskrbljujočega, kar pa je, resnici na ljubo, redko. In kogar povabijo pred kamere, ta si mora obvezno nadeti masko zaskrbljenosti, saj drugače sploh ni verodostojen. Tako smo priča temu, da celo kak gospodarski kriminallec na televiziji brez najmanjšega zadržka izpoveduje svojo zaskrbljenost nad stanjem v gospodarstvu. In verjetno bi ankete pokazale, da mu Slovenci tudi verjamejo. Navsezadnje so povsod sami lopovi. Kako zlahka se nas je oprijela miselnost, da je vse ena sama velika lopovščina! In ta metafizika lopovščine – vsepovsod nas Slovence edino še pomirja in zabava. Saj tudi zabave ne sme biti preveč – ker sproža med Slovenci obilo zaskrbljenosti, da ne bi škodila splošni kulturi."¹⁹ Heideggerjanska ocena je, da je z zaskrbljenostjo blokirana "skrb prebivanja", s čemer je zaprečena možnost identitete. Ker ni "bitne prostosti", ne moremo postati to, kar smo. "Ta možnost se uresničuje samo tam, kjer se prebivanje izpolnjuje v sproščeni skrbi za celoto in kot celota biti."²⁰

Artikulacija *Gelassenheit* je torej za slovenske potrebe prikrojena in prestopa okvir filozofičnosti. Heidegger o *Gelassenheit* intenzivno spregovori v kasnejših delih, najprej v spisu z istim naslovom iz leta 1959, pa tudi recimo v svojih "Pogovorih s poljske poti" iz kasnejšega obdobja svojega razvoja.²¹ *Gelassenheit* kot predanost je nekakšen eksistencialni in etični imperativ "pustiti biti". Presenetljivo je, da bomo v zborniku "Sproščena Slovenija" skorajda zaman iskali širše uporabe te besede, razen v enem članku, ki navaja sproščenost kot beg od lažne zaskrbljenosti, eksistencialno neuvidevne do česarkoli, kar da onemogoča resno političnost.²²

¹⁷Zbornik *Sproščena Slovenija* (1999, 325).

¹⁸Prav tam.

¹⁹Prav tam, str. 326.

²⁰Prav tam, str. 328.

²¹Martin Heidegger, *Pogovori s poljske poti* (Ljubljana, Društvo Apokalipsa, 2004).

²²V mislih imam članek Deana Komela z naslovom "Samorazumevanje Slovencev v perspektivi evropskega sporazumevanja" (objavljen v *Sproščena Slovenija: obračun za prihodnost*, 323–340). Komel sproščenost razume in variira izrazito v "razpoloženskem" smislu. Pravi recimo tole: "Posamoosvojitveno razpoloženje Slovencev namreč ni sproščujoče, temveč izrazito obremenjujoče, in ta obremenjenost je vsak dan hujša" (str. 324); "Slovenci

Kaj v filozofskem kontekstu sploh pomeni *Gelassenheit*? Beseda pri nemškem filozofu je vse prej kot enoznačna. Kot pravi urednica, je pri Heideggru religiozno konotirana in prevzeta iz mistike:

“Z besedo sproščeno ne smemo razumeti današnje rabe, saj se Heideggrovo razumevanje ravna izključno po Mojstru Eckhartu in njegovem razumevanju dveh formalnih bistvenih značilnosti sproščeno: opuščanja hotenja in s tem sebe-pri-puščanja-v-nekaj ter dopuščanja. Pri Mojstru Eckhartu je to božja volja, v katero se je treba pripustiti, medtem ko Heidegger govori o “planji”, Gegnet, ki se odpre človeku in ta njej – odpira se prostor prikazovanja božjega, jasnina b i t i.”²³

Sproščeno kot epohalna prostost je ekvivalent svobode in seže dlje od nje.²⁴ Za svoje miselne poti je namreč Heidegger v “Pogovorih iz poljske poti” izumil tri izmišljene dialoge, v katerih gre za “prihajajoče” bistvo mišljenja, ki “prihaja iz sproščeno”.²⁵ Za nameček so težave s tem pojmom tudi na področju filozofije in celo znotraj Heideggrovega nauka.

Gelassenheit pri Mojstru Eckhartu opisuje človekovo izročeno Bogu. Aktivni moment zapustitve nakazuje, da človek, ko zapusti samega sebe, šele pride oziroma se preda Bogu. S tem zapustitev iz “zapuščeno” postane predanost, dodatno pa je predanost tudi razumeti kot “sproščeno”, ker človek z zapustitvijo samega sebe hkrati postane prost vseh ustvarjenih bitij, na katera ostaja vezan, dokler se ne osvobodi svojega ustvarjenega jaza.²⁶ Predanost, nekakšno stanje brez volje in sproščeno vodijo človeka, ki je ubog v duhu, v prostost od vsega ustvarjenega, da je lahko poln Boga. Heideggrovo iskanje

.....
smo se po osamosvojitvi zatopili v stanje nekakšne vsesplošne zaskrbljenosti, ki je postala prevladujoči bivanjski odraz in izraz ter zavira vsako bivanjsko sproščeno.” (325).

²³Kot pripominja urednica nemške izdaje tega dela, Ingrid Schuessler, o njej ni mogoče reči nič pozitivnega, lahko rečemo le to, kar ni (prav tam, 257). “Kaj naj nam beseda “*Gelassenheit*”, “sproščeno”, ne bi pomenila, mi je jasno v prenekaterem oziru. A obenem vse manj vem, o čem pravzaprav govorimo. Poskušamo določiti bistvo mišljenja. Kaj ima sproščeno z mišljenjem?” (114). V nadaljevanju zremo, da je sproščeno zavezana “planji”. Plan ali planja je tisto odprto, “odprto se nam kaže kot plan (Gegend). Prek njenega čara se vse, kar ji pripada, vrača k temu, v čemer počiva” (117) “Plan bi bila to, kar nam prihaja naproti.” “Plan, kakor da se nič ne dogaja, zbira vsako k vsakemu, sploh vse drugo k drugemu – v pomujanje pri počivanju v samem sebi. Gegnen, planje, je zbirajoče od-rešenje k prostranemu počivanju v mudnji. Torej je plan sama obenem dalja in mudnja. Plan pomuja (verweilt) v daljo počivanja. Razprostira v mudnjo vase- prosto po-vnanjenega. Od zdaj naprej lahko, glede na poudarjeno rabo te besede, namesto utečenega imena Gegend, “plan”, rečemo tudi Gegnet, “planja”. Gegnet, planja, je pomujajoča se dalja, ki se – vse zbirajoč – odpira, tako da je v njej to odprto vzdrževano in zadržano; vsemu dopušča vziti v njegovem počivanju.” (118–119) Ni jasno, katerega od teh pomenov imajo v mislih slovenski desni politiki.

²⁴Primerjaj spremno beseda Deana Komela k isti izdaji, str. 265.

²⁵Prav tam, str. 259. “Bralec pri tem “izkusi miselni pogovor kot pot “v bližino”: *Anchibasis*, mišljenje iz sproščeno”, pravi urednica na platncah nemške izdaje (prav tam, str. 260).

²⁶Primerjaj geslo gelāzen, gelāzenheit kot “predanost v Slovarju, ki ga je sestavil Vid Snoj, v: Mojster Eckhart, Pridige in traktati, Mohorjeva družba, Celje 1995, str. 510.

mističnih izvorov in bližine pri Mojstru Eckhartu doseže v njej eno svojih glavnih epizod.²⁷

Po Hribarju je Heideggrov pustiti biti, ki se skriva za sproščenostjo, povezan z ljubeznijo, ki bi stala med Kristusovo agape in razbrdanim seksom, zato pogreša "sprošeni erotizem": "Kako se eros brez agape sprevrže v razbrzdani seks... tako se agape brez erosa sprevrže v vsiljivo karitativnost... agape kot nadomestilo za sproščenost erotično, spolno življenje ne pomeni ljubezni, temveč obliko samoodtujenosti, samemu sebe zastrtega sovraštva do samega sebe, pogosto pa tudi do drugih."²⁸

Za nekatere druge razlage se zdi, da sproščenost banalizirajo. Michael Heim, ameriški prevajalec in komentator Heideggra, jo razlaga v smislu sprostitev tehnik: "Že čisto običajna praksa postajajo stvari, kot so joga, tai chi, aikido, akupunktura, medicinske teorije o chi-gong. Vse te prakse so nekakšen korelat h *Gelassenheit*. Postale so alternative velikim stresom zahodnih tehnologij v umu, možganih in vizualnem zaznavanju. Sicer niso njegov nadomestek, temveč dodatek in protiutež."²⁹ Če je eden izmed utečenih ameriških prevedkov za ta pojem "Releasement", pa ne preseneča, da so številni avtorji iskali vzporednice z njim tudi v vzhodnih duhovnih in filozofskih sistemih. Obširno o pojmu *Gelassenheit* v navezavi na azijske filozofije piše Parkes.³⁰ Heideggrova pot (*Weg*) je blizu daoizmu (*Dao*), *Gelassenheit* naj bi bila ekvivalentna daoistični praznini (*wu wei*). Kot pravi avtor, ima Eckhartov in Heideggrov koncept svoje predhodnike v stoiškem konceptu nevznemirjenosti (*apatheia*), stanja onkraj strasti in emocij.³¹ Kot pravi John Caputo, avtor vrste člankov in knjig o Heideggrovi naklonjenosti mističnim izročilom: "Težko je uvideti, kako bi sproščenost, za katero si prizadeva Heidegger, imela kakšen smisel, ko jo zdvojimo iz religijskega konteksta, iz konteksta odnosa do ljubečega Boga."³²

Ima pa beseda tudi čisto religijske konotacije. *Gelassenheit* kot "spokojnost" je temeljni izraz za versko držo v pietizmu in denimo ključnega pomena za razumevanje življenja amišev, predvsem njihovega ponižnega odnosa do (božje) avtoritete.³³ Tako je "sproščenost" pri amiših ključni identitetni koncept

²⁷Glej zapis Milice Kač, "Eckhartov vpliv ali suum cuique", prav tam, str. 476–477.

²⁸Hribar, 2004: 121.

²⁹Tako zatrjuje v intervjuju na strani "Heidegger on-line", dostopnem na naslovu: <http://www.mediamatic.net/article-200.5930.html>.

³⁰Parkes, 1990: 9.

³¹Prav tam, 85.

³²Citirano po Philipse, 1998: 298.

³³Kraybill našteval naslednje lastnosti amišev, ki da so vse izraz iste "Gelassenheit". Ko gre za osebnost, so to zadržanost, skromnost, umirjenost, tihost, ko gre za vrednote, so to podredljivost, pokornost, ponižnost, preprostost, ko gre za simbole, so to obleka, konj, prtljaga, svetilka, ko gre za strukturo, so to majhnost, nefor-

njihovega religiozne in družbene organizacije. Je sproščenost za Slovence mišljena na podobe način kot za amiše? Vsekakor bi primerjalna analiza med življenjem amišev in Slovencev v luči sledenja *Gelassenheit* zahtevala obsežnejšo raziskavo.

Po tistem, ko je Janša pavšalno žalil vse filozofe tik pred volitvami na mariborskem Zboru za republiko z besedami "Mislím, da bo tukaj tisto, kar bo odločalo o volitvah, ne pa razni forumi ali frustrirani filozofi.", se je oglasila tiskovna predstavnik SDS in najprej to dejstvo zanikala, nato pa ga priznala.³⁴ Nenavadno dejstvo je, da se je ravno nemški filozof potem vrnil in postal zastavonoša projekta sproščene Slovenije. Vendarle je treba reči, da se politične rabe sproščnosti kot *Gelassenheit* karseda odmikajo od izvirne filozofske rabe. Zato je situacija trenutno presenetljiva in ironična: namesto Platonove države, ki bi jo vodili filozofi, smo v Sloveniji dobili (tudi) filozofski koncept, po katerem je naša država skorajda vodena, ne da bi nam to jasno povedali in še manj razumeli, kaj se za njim skriva. Posledice takšnega nerazumevanja so evidentne in zadevajo vsakodnevni politični žargon in dejanja.³⁵

Hribar kasneje v intervjuju na vprašanje novinarja, če so filozofi tisti, ki vzpostavljajo intelektualni temelj oblasti oziroma suverenosti, odvrne, da so res. Filozofi postavljajo "predvsem etični tloris" in etično podlago demokracije. Demokracija se izrodi, če ne temelji na vrednotah, postane tiranija in diktatura, kar je vedel že Platon, ko ugotavlja, da ta ne zraste iz aristokratske monarhije, temveč iz razpuščene demokracije, "kakršno je prakticirala naša liberalna demokracija."³⁶ Protipomenka sproščnosti je torej politična razpuščenost. Demokracija je sproščeni red, tiranija je nered. Leta 2001 Hribar ni bil tako velikodušen do vloge filozofov v slovenski družbi, saj pravi, da "velja

.....
malnost, lokalnost, decentraliziranost, ko gre za ritual, so to krst, spoved, posvečenje, umivanje nog. Primerjaj Kraybill, 1989: 26.

³⁴Dnevnik RTV Slovenija, 14. 7. 2004.

³⁵Niko Grafenauer bo v januarju 2006 jasno priznal, da Zbor za republiko več nima nobene funkcije, sproščeni Sloveniji pa bo pripisal tudi kritično funkcijo: "Svoj čas smo izdali zbornik z zgovornim naslovom Sproščena Slovenija. Sproščena Slovenija je odprta, pa vendar kritična do vsega, kar se je dotika in evropskem in svetovnem merilu, skratka v civilizacijskem smislu. Zato je nedopustno zatekanje v kakršenkoli atavizem, pač pa gre za držo po sebi in za soočenje z vsemi izzivi časa. Z izzivi se moramo spoprijeti kot posamezniki, kot država in seveda kot živa družbena skupnost, ki mora biti politično diferencirana, hkrati pa ima tudi enotno podstat, ki nas drži skupaj. Avtokritična refleksija pa edina sploh omogoča, da družba pluralno pulzira kot živ organizem. Brez tega začne vegetirati." Primerjaj Mitja Čander in Aleš Čar, "Živimo v skaljenosti, v kateri vsak lovi s svojim črvom svojo ribo", *Dnevnik*, 28. 1. 2006.

³⁶Vladajoča LDS je sproščenost zamenjala z razpuščenostjo, brezskrbnost z brezbriznostjo, medčloveško strpnost s popustljivostjo države. Posledica so pojavi, dogodki, kakršni so se zgodili pred gostiščem Lipa. Medsebojna strpnost je upravičena in nujna v civilni družbi, na ravni pravne države, ki temelji na zakonitosti, pa nima kaj iskati. In v ustavi je govor o pravni in socialni, ne pa o strpni in usmiljeni državi." Uroš Škerl, "Zaradi sle po lasti in oblasti", *Delo*, 11. 2. 2006.

biti mislec le pri zagonu, ne pa tudi pri pogonu”.³⁷ Še bolj nenavadno je, če pustiti-biti, ki se zahteva v sproščenosti *Gelassenheit*, vzamemo “zares”. Kot pravi Steven B. Smith, *Gelassenheit* pomeni puščanje stvari, da gredo svojo pot, svoj tek.³⁸

Po Hribarju se *Gelassenheit* v slovenskem prevedku težko približamo; dobesedni prevod bi po njegovem bil “opuščenost”, ne v smislu opuščene navade ali opuščena rudnika, temveč refleksivno v pomenu sintagme “opuščen sem”, kar pomeni: ne prepustiti se žalosti ali veselju.³⁹ Heidegger si prizadeva za “sproščenostjo do stvari” in ima v mislih predvsem držo do tehničnega sveta – te je treba “pustiti pri miru”.⁴⁰ Hribar razlaga: “Lahko ostanemo ali pa vsak hip lahko postanemo preprosti in mirni. Smo preprosto mirni. Se imamo na nek čudovit način lepo in dobro. To dosežemo z distanco do tehničnega sveta in njegovih predmetov.”⁴¹

Kaj se potemtakem zgodi, ko težak filozofem spustimo v sfero političnega in postane vodilna misel politikov, ki kar hitijo govoriti o sproščeni zunanji politiki, sproščnem šolstvu, medijih in gospodarstvu? Kaj od zgoraj navedenega imajo v mislih in kaj je ostalo spregledano? Mar državljani ne smemo pričakovati pojasnil, ko nam “sproščajo” omenjene družbene sfere?

Srečno ujemanje težke filozofske misli in njene ubranosti na nov družbeni trenutek in vsakodnevno politično in osebno rabo ni zanemarljivo in bi težko smelo ostati spregledano. Je filozofem sproščenosti v slovenskih razmerah odigral ideološko vlogo?

Nenazadnje ideologije učinkujejo le, če uspešno interpelirajo subjekte, da jim sledijo. V svoji analitiki oblasti Michel Foucault pravi, da zveze med oblastjo in svobodnim zavračanjem pokoravanja ne moremo pretrgati. Državljeni pač vedo, kaj počnejo: odločilni problem oblasti ni problem prostovoljnega suženjstva. Le kako bi si mogli želeli suženjstva?⁴² Zdi se, da je Jean-Léon Beauvois v svoji *Razpravi o liberalni sužnosti*, analizi podrejanja, tak pogled

³⁷Hribar 2004: 578. V intervjuju za *Mladino* iz leta 2001 ugotavlja, da so “kulturniki, vključno s filozofi, pravnimi in drugimi, izdelali le ustrezne programe. Platonova zasnova države je totalitarna, zato si nisem nikdar predstavljal, kaj šele žele, da bi v naši republiki na kakršen koli način vladali filozofi. Narobe.” Prav tam.

³⁸Primerjaj Smith 1997. V takšni drži vidi Heideggrovo “neizrečeno zavračanje svoje nacistične preteklosti”. Nacizem je postal rutiniziran, skupaj s komunizmom in “amerikanizmom” je postala oblika sodobne pozabe biti.

³⁹Hribar, 1994: 49. Opuščati se pomeni torej biti miren v “odnosu do veselja kot žalosti, do stvari, ki naj bi bile vzrok tega ali onega čustva”. Kako daleč je takšna heideggerjanska razlaga, blizu stoiški nevzemirjenosti (apatheia), od njenih kasnejših političnih aktualizacij!

⁴⁰Prav tam. Hribar tu povzema in citira Heideggra v spisu “*Gelassenheit*”.

⁴¹Prav tam. Vidik osmislitve smisla tehnike in njenega bistva je le eden od vidikov, po kateri moramo biti “odprti za skrivnost” in odkrivati njen pravi smisel: “Sproščenost do stvari in odprtost za skrivnost spadata skupaj... Obljubljata nam nova tla, na katerih bomo lahko stali in obstali.” Prav tam. str. 50.

⁴²Primerjaj Foucault, 1991: 115.

plastično in zelo nazorno deplasiral. Ljudje se pač svobodno podrejajo in dobre definicije ideologij to možnost anticipirajo. Vendarle se zdi, da je Foucault v svoji analizi subjekta in oblastnih razmerij povedal nekaj, kar zadeva tudi gesto sproščенosti. Njegov predlog razumeti oblast kot “*la conduite de la conduite*”, torej kot nekakšno vodstvo vodstva, izvira iz dvojnega razumevanje glagola *conduire*, ki pomeni voditi druge (v političnem ali drugačnem smislu) in hkrati način obnašanja in vedenja v nekem polju možnosti.⁴³ Dvojni pomeni glagola, *conduire* kot voditi ali voziti in *se conduire* kot obnašati se ali vesti, lepo ustreza naravi sproščенosti: ta je po eni plati oblastni imperativ, po drugi strani je zahteva, ki se nalaga, svetuje ali pričakuje pri državljanih glede njihovega obnašanja. Dihotomija ostaja: kakorkoli že oblastniki težijo in obljublajo sproščенost, je šele na subjektih, da se zares sprostijo. Če naj ima Heideggrova eksistencialna analiza kakšen smisel, potem je sproščенost predvsem individualna, je zmerom, če ostanemo pri francoskem mislecu, neka skrb zase, *cura sui*, tehnika obvladovanja.

Tri relativno arbitrarne funkcije koncepta sproščенosti, ki smo jih navedli – ideologem, slogan, filozofem – so videti med sabo povezane. Ideologem, za katero stoji ideologija, predvsem novorevijašev, slogan, za katerim stoji politično buditeljstvo, predvsem desnih strank, in filozofem, za katerim stoji partikularna filozofija, predvsem Heideggrova, se prelivajo eden v drugega. Med njimi je nemogoče strogo potegniti mejo ločnico, ker učinkujejo hkrati. Nakazane rabe pojma gotovo ne kažejo na njeno specifično artikuliranost, prej nasprotno. Je zgodba o njem bolj kot ne mitizacija, ki je v sebi strukturno – *qua* mitizacija – iracionalna, kolikor pred nas postavlja neko nikoli dosegljivo realnost? Je ekvivalentna tisti, časovno postavljeni le nekoliko pred njo, ki jo razgrinja Mitja Velikonja v svoji knjigi *Evroza*,⁴⁴ kjer šiba in kritizira mitični diskurz našega približevanja EU? Ima prav Tomaž Mastnak, ko približevanje Evropski uniji detektira in označi za največje enoumje “v teh krajih”?⁴⁵ Je približevanje sproščенosti človeka, slovenstva, države, ekonomije in družbe analogno približevanju EU, je iskanje neujemljivega presežka v nas samih?

Celo več: zdaj, ko se so prevladali očitki, da predsednik vlade Janez Janša ni uspel dovolj sprostiti Slovenije, se pojavljajo novi politiki, ki obetajo pravo sproščенost, med njimi najpogosteje Borut Pahor.⁴⁶ Česar ni storil Janša, to naj bi dokončal Pahor. Zgodba o sproščeni Sloveniji se torej nadaljuje in zadrega spoja nekega filozofema in ideologema utegne biti le še večja.

⁴³Prav tam, 114.

⁴⁴Primerjaj Velikonja 2005.

⁴⁵Citirano po Mastnak 1998.

⁴⁶Primerjaj intervju z njim v *Večer*, 24. 3. 2007.

::LITERATURA

- Badiou, Alain. 2004. *Ali je mogoče misliti politiko? Manifest za filozofijo*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Eckhart, Mojster. 1995. *Pridige in traktati*. Celje: Mohorjeva družba.
- Foucault, Michel. 1991. *Vednost, oblast, subjekt*. Ljubljana: Krt.
- Heidegger, Martin. 2004. *Pogovori s poljske poti*. Ljubljana: Društvo Apokalipsa.
- Hribar, Tine. 1994. *Pustiti biti*. Maribor: Založba Obzorja.
- . 2004. *Euroslovenstvo*. Ljubljana: Slovenska Matica.
- Kovačič, Gorazd in Kuzmanič, Tonči. 2004. "Pojmovanje države in nacije pri novorevijaših v 80. letih". *Časopis za kritiko znanosti* 215–216, Ljubljana.
- Kraybill, Donald. 1989. *The Riddle of Amish Culture*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Mastnak, Tomaž. 1998. *Evropa med evolucijo in evtanazijo*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Parkes, Graham. 1990. *Heidegger and Asian Thought*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Philipse, Herman. 1998. *Heidegger's Philosophy of Being: A Critical Interpretation*. Princeton: Princeton University Press.
- Slovinci v lastni državi enakih možnosti*. 2004. Uredila Peter Jambreč in Dimitrij Rupel. Ljubljana: Nova revija.
- Smith, Steven B. 1997. "Destruktion or Recovery: Leo Strauss's Critique of Heidegger". *The Review of Metaphysics*, Vol. 51.
- Sproščena Slovenija: obračun za prihodnost*. 1999. Uredili Niko Grafenauer, France Bučar, Peter Jambreč, Drago Jančar, Jože Pučnik, Rudi Šeligo. Ljubljana: Nova revija.
- Velikonja, Mitja. 2005. *Evroza: kritika novega evrocentrizma*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Vezjak, Boris. 2005. "O sproščenosti kot političnem programu nove Slovenije", v: *Če ne boš priden, te bomo dali Slovincem – Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti 04*. Ljubljana: Mirovni inštitut.